

UOT: 821.512.162.09

Təhminə Bədəlova *

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XOSROV VƏ ŞİRİN” ƏSƏRİNDƏ DRAMATİK ÜNSÜRLƏR

Açar sözlər: Nizami, poema, dram, xarakter, hadisə, hərəkət, remarka, münazirə.

Key words: Nizami, poem, drama, character, event, action, remark, munazira (discussion)

Ключевые слова: Низами, поэма, драма, характер, событие, действие, ремарка, муназире (обсуждение)

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı varisi olduğu qədim və zəngin irsin əsrlər boyu formalaşmış və sabitləşmiş ənənələri üzərində bərqərar olmuş və özündən əvvəlki mütərəqqi meylləri davam və inkişaf etdirərək indiki səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Çağdaş ədəbiyyatımızdakı aparıcı tendensiyaların qədim dövr ədəbi abidələrimizlə qarşılıqlı təhlili göstərir ki, Azərbaycan söz sənəti istər məzmun, istərsə də forma baxımından öz kökləri ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Bu fikirləri tərəddüd etmədən mənzum dram janrı haqqında da söyləmək olar. Doğrudur, Azərbaycan ədəbiyyatında dram janrının, xüsusilə də, mənzum dramın tarixi o qədər də qədim deyildir və məlum olduğu kimi, milli dramaturgiyamız da mənsur komediya ilə başlanır. Lakin görkəmli ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayevin də qeyd etdiyi kimi: “söhbət ... hazır, formalaşmış teatr tarixindən deyil, teatrdan əvvəlki teatr və tamaşa ünsürləri tarixindən getdikdə... qədimlik və üstünlük Şərqi lehinə daha da artır” [1, s.9]. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatı dramatik obrazlar, kəskin konfliktlər və süjetlərlə həmişə zəngin olmuşdur. Azərbaycan mənzum tarixi dramaturgiyasının araşdırıcılarından biri, tədqiqatçı Aida Abdullayevanın gəldiyi qənaətlər də fikrimizi bir daha təsdiq edir: “İlk nümunəsi XIX əsrin sonlarında yaradılsa da (C.Məmmədquluzadənin alleqorik tərzdə yazdığı “Çay dəstgahi” pyesi), onun kökü, formalaşdığı ilkin elementlər klassik Azərbaycan poeziyasına gedib çıxır. Nizaminin, Füzulinin, Xətəinin və digər klassiklərimizin poemalarında nəzərə çarpan dramatism, kəskin süjetli konfliktlər, bu poemalarda diqqəti cəlb edən münazirələr mənzum dramın yaranması üçün milli zəmin rolunu oynamışdır” [2, s.4]. Heç təsadüfi deyildir ki, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin poemalarını çox zaman epik-dramatik əsər də adlandırırlar və əminliklə demək olar ki, Azərbaycan mənzum dramaturgiyasının yaranmasında bu əsərlərin, xüsusilə, orada yer alan dramatik xarakterlərin, dialoqların, münazirələrin, hərəkətlərin təsvirinin və buradan qaynaqlanan ənənələrin böyük rolu olmuşdur.

Tədqiqatçılar həmişə bu iki ədəbi növ arasındakı fərqliliklərlə yanaşı, oxşar cəhətlərə də diqqət yetirmişlər. Əvvəla, hər iki növdə ilk nəzərə çarpan oxşarlıq, təbii ki, vahid süjet xəttinin mövcudluğudur. Hətta professor Tahirə Məmməd, çox doğru olaraq, hər iki növ üçün “süjetsiz mümkünlüyü qeyri-mövcud olan” [3, s.125] təyini işlətmişdir. Tədqiqatçı-alim daha sonra diqqəti sözügedən növlər arasındakı süjet və xarakter fərqi cəlb edir: “Dramatik xarakter epik və lirik xarakterdən, dramatik süjet epik süjetdən fərqlənir. ...Eposla dramı bir-birinə yaxınlaşdıran əsas cəhət onlarda müəyyən hadisə məzmununun olmasıdır. Lakin dram hadisənin hərəkətdə, dəyişmədə olan anlarını götürür. Dramda müəllif hansısa hadisəni verirsə, məqsədi ondan doğan hərəkəti göstərməkdir. Epik əsərdə isə əksinə, müəllif hərəkətləri verməklə hadisəni davam etdirir. Epik ədəbiyyat üçün daim gərginliyin azaldılması, sabit, dəyişməz məqamlara diqqətin yönəldilməsi əsas olduğu halda, dramatik növdə bünün əksi müşahidə olunur. Müəllif ardıcıl olaraq gərgin və dəyişən

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: tehmine_b@mail.ru

anları ön plana çəkir” [3, s.126]. Təbii ki, burada təqdim edilən bədii materialın ədəbi növünün tələb etdiyi həcmə baxaraq böyük təsiri vardır. Yəni əgər dram əsərində hadisələr bir dəfə gərginliyin ən son həddinə çatdırılır və həll edilirsə, epik əsərdə yaranan gərginlik azaldılır, yenidən artır və bu hal əsər bitənədək bir neçə dəfə təkrarlana bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatında həm mənzum dramaturgiyanın milli, tarixi qaynaqlarının, həm də ümumiyyətlə dramla epik əsərlər arasındakı fərqli və bənzər xüsusiyyətlərin öyrənilməsi baxımından Nizami Gəncəvinin poemaları (“Sirlər xəzinəsi” istisna olmaqla) örnək ola biləcək nümunələrdir və xüsusilə, şairin “Xosrov və Şirin” məsnəvisi süjet və kompozisiya quruluşunun bitkinliyi, ardıcılığı və davamlılığı ilə seçilir. Poemada hadisələrin kəskin keçidləri (Hörmüzün Xosrovu cəzalandırması, Şirinin Mədəinə qaçması və s.), konfliktin olduqca gərgin həddə çatması (Xosrovun Məryəmlə evlənməsi, Xosrovlə Fərhadın qarşılaşması və s.) və sürətli razılaşma dramatik növdəki lakonikliklə müqayisəyə geniş imkanlar verir.

Məlumdur ki, dramatik növün əsas şərtlərindən biri orada kəskin dramatik xarakterlərin mövcudluğudur, xüsusilə də faciə janrı üçün. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində də hadisələrin faciəvi sonluqla nəticələndiyini nəzərə alsaq, əhvalatların gedişinin belə bir məcraya yönəlməsinin mümkünlüyünü, heç şübhəsiz, kəskin konfliktli xarakterlərin mövcudluğu və hətta deyərdik, epik növün verdiyi geniş imkanlar sayəsində süjet xəttinin olduqca şaxələnməsi nəticəsində bolluğu ilə izah etmək olar. Yəni “Xosrov və Şirin”də hər dəfə epik növə xas olan “gərginliyin azaldılması” halından sonrakı növbəti məqamda daha kəskin dramatikləşmə qarşılaşırıq və bunu da yaradan ilk növbədə poemadakı xarakterlərin dramatikliyidir.

Dram əsərlərinin səciyyəvi cəhətlərindən biri də burada remarkaların işlənməsidir. Müəllif hadisənin baş verdiyi məkan, zaman və şəraiti, personajların zahiri görkəmi, geyimi, səhnəyə necə daxil olması, hərəkətlərinin ayrı-ayrı detallarını, hətta üz ifadələri, mimika və jestləri və sairə barədə məqamları məhz remarkalarda təsvir edir. Yəni dram əsərində remarkaların dəqiq işlənməsi dialoqlar qədər önəmli və vacibdir. Bu baxımdan Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında dialoqlardan öncə və sonra verilən hissələr lakoniklik və təsvirin dəqiqliyi ilə eynilə dram əsərlərindəki remarkaları xatırladır. Dediklərimizi isbat etmək üçün əsərdən gətirilmiş nümunələrə nəzər salaq. Poemanın “Hörmüzün Xosrovu cəzalandırması” hissəsində günahını dərk edən Xosrov müdrik qocaların müşayiəti ilə kəfən geyib şah atasının hüzuruna gəlir və bağışlanmasını diləyir. Şair Xosrovun keçirdiyi əhvali-ruhiyyəni, atasının qarşısında necə diz çöküb sözə başladığını, sözünü bitirib necə təzim etdiyini dəqiqliklə təsvir etməyə nail olmuşdur:

*Təxt önündə durdu o ağlamağa,
Müqəssirlər kimi düşdü torpağa:
...Saf gövhər sözünü deyib son kərə,
Yenə kölgə kimi sərildi yerə. [4, s.87]*

Və yaxud “Şapurun Şirini tərifli və Xosrovun ona aşiq olması” hissəsində Şapurun sözə başlamazdan öncə Xosrovun qarşısında necə təzim etməsi (yeri öpərək) məqamı diqqəti cəlb edir:

*Pərvizin önündə öpərək yeri,
Söylədi dostuna bu xoş sözləri:
- Əgər şah əmr etsə, danışaram mən
Yüzdə birinicə bildiklərimdən. [4, s.89]*

Və ya:

Şapur belə deyib durdu ayağa. [4, s.97]

Beləliklə, əsərdə dialoqlardan əvvəl verilən “remarkaəvəzi” hissələrdə müəllifin dəqiq təsvirinə aid istənilən qədər nümunə tapmaq olar.

Poemadakı dramatik münazirələr tədqiqatçıların diqqətini ən çox cəlb edən məqamlardandır.

Məlumdur ki, münazirə "...iki tərəfin mübahisəsi üzərində qurulur. Bu tərəflər canlı insan (iki şair), təbiət (yaz və qış), mücərrəd məfhum (eşq və əql) ola bilər. Mübahisə zamanı tərəflərin hər biri müvafiq dəlillərlə özünü öyüb "rəqibindən" üstün olduğunu sübuta çalışır, onun nöqsanlarını sayır" (5, 145). Sırf deyişmə üzərində qurulan bədii örnəklərdən bəzən "dedim-dedi" şəklində yazılmış əsərlər kimi də bəhs edilir.

Zəngin və çoxəsrlik tarixə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatında klassik Şərq və Qərb ədəbiyyatının ən müxtəlif janr və şəkillərində maraqlı və dəyərli əsərlər yaranmışdır. O cümlədən ədəbiyyatımızda münazirə şəklində yazılmış ayrıca poetik örnəklərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Füzulinin "Söhbətül-əsmar", "Bəngü Badə", Sabirin "Ağacların bəhsi" və s. Lakin ayrı-ayrı epik əsərlərin tərkibində də münazirədən geniş istifadə olunmuşdur. Bunun ən gözəl nümunəsi "Xosrov və Şirin" məsnəvisində Xosrovlə Fərhadın deyişməsi səhnəsidir. Bu səhnə, eyni zamanda, poemanın ən gərgin, ziddiyyətlərin kulminasiya nöqtəsinə çatdığı məqamlarından biridir. Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, əgər səhnə üçün yazılmış əsərlərdə hadisələr yalnız bir məqamda ən son zirvə mərhələsinə qalxır, sonra isə razvyazkaya keçirsə, bundan fərqli olaraq epik əsərlərdə belə gərginliyə bir neçə dəfə rast gəlmək mümkündür. Nizaminin böyük ustalığı və sənətkarlıq məharəti ilə yaratdığı Xosrov və Fərhadın deyişmə səhnəsi həm obrazların daxili aləminin açılması baxımından əhəmiyyətlidir, həm də əsərin dramatizminin güclənməsinə, konfliktin kəskinləşməsinə böyük təsir göstərir. Nizami daha əvvəlki hissədə - "Xosrovun Fərhadı çağırtdırması" bəhsində bir növ qarşıdakı söhbətin necə nəticələnmə biləcəyinə işarələr edir: Fərhadın gəliş tərzini, rəftarını və s. Nizami qəhrəmanlarını qarşılaşdırarkən çox incəliklə davranır, xarakterlərdəki fərqli məqamlar olduqca təbii şəkildə çatdırılır: "Xosrov sözü hansı incə mətləbə yönəldirdisə, / O da hazırcavablıqla cavabını verirdi" [6, s.186].

Bu dialoq münazirənin yuxarıda qeyd edilən bütün tələblərinə cavab verir:

*Xosrov əvvəl sordu: "Hardansan, cavan?"
Fərhad cavab verdi: "Dost diyarından."
Dedi: "O diyarda hansı sənət var?"
Dedi: "Qəmi alıb, canı satırlar".
Dedi: "Canı satmaq heç ədəb deyil".
Dedi: "Aşıqlərdə bu əcəb deyil".
Dedi: "Ürəkdəndir çəkdiyini bu qəm?"
Dedi: "Ürək nədir, candan aşiqəm" [4, s.300].*

Şair deyişmənin sonunda şahın Fərhadın qarşısında aciz qalmasını, daha sual verməyin mənasız olduğunu anlamasını göstərməklə bir müəllif olaraq üstünlüyü kimə vermiş olduğunu ustalılıqla çatdırmış olur və Xosrovun başqa yola əl atması (Fərhadı Bisütun dağına çapmağı təklif etməsi) ilə yaranmış gərginlik müvəqqəti səngiyir, belə demək mümkünsə, növbəti mərhələyə keçir.

Əsər boyunca təhkiyə arasında maraqlı dialoqlara rast gəlirik. Belə maraqlı dialoqlardan biri də "Şapurun özünü Şirinə göstərməsi" bəhsindədir:

*Şirin soruşdu ki: "Kimsən, nəçisən?
Aşinalıq iyi duyuram səndən."
Ona cavab verdi o püxtə adam:
"Yaxşıya, yamana çox rast olmuşam.
Allah açmış mənə bu göyü, yeri,
Məndən gizlətməmiş o heç bir sirri.
Balıqdan Ayadək bu yer bir yana,
Nə mənə vardısı vaqifəm ona.
Məşriqdən başlamış Məğribə qədər*

*Bu böyük dünyanı gəzmədim hədə. "
Şapurda casərət görüncə Şirin
Soruşdu: "Mənası nədir bu şəklin?"
Rəssam cavab verdi: "İstəyirəm mən
Uzaq olsun üzün bədnəzərlərdən.
Uzundur söhbəti bu şəklin, inan,
Ondan bir çox şey var qəlbimdə pünhan.
Mənzil xəlvət olsa bütün, deyərdim,
Bildiyimi tamam nəql eyləyərdim."
Şahənşahlıq ondan qüvvət kəsb edir" [4, s.111].*

Azərbaycan ədəbiyyatı dramatik münazirə və ünsürlərin yer aldığı dəyərli bədii örnəklərlə zəngindir. Bu isə onu göstərir ki, ədəbiyyatımızda ilk dram əsəri XIX əsrdə yaransa da (dünya ədəbiyyatı tarixi ilə müqayisədə Azərbaycan ədəbiyyatında dram əsərlərinin gec yaranmasının obyektiv və subyektiv səbəblərini professor Yaşar Qarayev "Faciə və qəhrəman" əsərində ətraflı araşdırmışdır), dramatik xarakter və situasiyaların, bədii həllərin tarixi hələ erkən orta əsrlərə gedib çıxır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarayev Yaşar. *Faciə və qəhrəman*. Bakı, AzSSR EA, 1965.
2. Abdullayeva Aida. *Azərbaycan mənzum tarixi dramaturgiyası və müasirlik*. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2007.
3. Tahirə Məmməd. *XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası*. Bakı, "Elm", 1999.
4. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin*. Tərcümə edən Rəsul Rza. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004.
5. Mirəhmədov Əziz. *Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti*. Bakı, "Maarif", 1988.
6. Nizami Gəncəvi. *Xosrov və Şirin*. Filoloji tərcümə Həmid Məmmədzadəninidir. Bakı, "Elm", 1981.

DRAMATIC ELEMENTS IN THE WORK "KHOSROV AND SHIRIN" BY NIZAMI GANJAVI

SUMMARY

The history of drama genre, especially verse drama in the Azerbaijani literature is not so ancient and as known our national dramaturgy has arisen with prose comedy. However, the Azerbaijani literature has always been rich with dramatic characters, intense conflicts and stories. In this regard, poems by Nizami Ganjavi (excluding "The Treasury of Mysteries") are exemplary and in particular the masnavi (distich) "Khosrov and Shirin" by the poet is distinguished by completeness, sequence and durability of its story and composition. It is no coincidence that Nizami Ganjavi's poems are called epic dramatic works and can be said with certainty, these works, especially dramatic characters, dialogues, discussions, traditions and description of actions have a great role in formation of the Azerbaijani poetic dramaturgy.

ДРАМАТИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ХОСРОВ И ШИРИН» НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

РЕЗЮМЕ

Как известно, в Азербайджане история жанра драмы, в особенности, драмы в стихотворной форме не имеет глубоких хронологических корней. Известно также, что наша национальная драматургия берет начало от комедии, написанной в прозе. Однако азербайджанская литература всегда была богата драматическими образами, изобиловала острыми конфликтами и сюжетами. С этой точки зрения поэмы гениального азербайджанского поэта Низами Гянджеви (за исключением «Сокровищницы тайн») могут служить примером. В первую очередь это относится к двустишию «Хосров и Ширин», выделяющегося своим сюжетным и композиционным совершенством, последовательностью и продолжительностью изложения. Не случайно, что поэмы Низами Гянджеви зачастую называют эпико-драматическими произведениями. С уверенностью можно сказать, что в зарождении азербайджанской драматургии, написанной в стихах, большую роль сыграли вышеуказанные произведения, в особенности, изображение в них характеров, действия, муназире, описание диалогов, а также традиции, перенятые у них.